

גישות יהודיות לסביבה – סקירה

החברה בת ימינו עסוקה באינטנסיביות רבה בשאלות הקשורות לסביבה ולאיכות הסביבה. היהדות נגעה בשאלות מסוג זה לאורך כל ההיסטוריה שלה. במקורות עשרות אלפי התייחסויות למה שהיינו מכנים היום "סוגיות סביבתיות". בעולם הרחב מתחיל להתפתח תחום מחקר הבוחן את יחסן של דתות שונות אל הסביבה והטבע. בתחום מדעי היהדות עדיין נפקד מקומו של מחקר מעמיק המשלב את הדיסציפלינות של המחקר המקובל ושל מדעי הסביבה. מאמר זה מציע תכנית מחקר ראשונית לתחום החדש של לימודים סביבתיים-יהודיים. על החוקרים יהיה לבחון מכיוונים שונים את הצמתים המחברים את היהדות לסביבה. בראש ובראשונה יש לחקור את יחסה של ההלכה לסביבה למן המקרא ועד לפוסקי זמננו. כיוונים נוספים הם, בין היתר, מקומו של הטבע בהגות ובמדרש וההיסטוריה והסוציולוגיה הסביבתית של העם היהודי. פיתוחו של התחום יתרום לקידומו של המדע, להעשרת השיח הסביבתי במדינת ישראל וביהדות העולם ויאפשר ליהדות להשתלב בשיח הסביבתי הבין-דתי המתפתח.

נקודות המגע בין היהדות ואיכות הסביבה מרובות הן. מזה כמה עשורים מתפרסמים פה ושם מאמרים הבוחנים איך היהדות מתייחסת לאיכות הסביבה או מתמקדים במספר מצומצם של היבטים. עם זאת לא נערך עדיין כמעט מחקר שיטתי בתחום זה. המסורת היהודית עשירה במוטיבים שהיינו מכנים היום "סביבתיים". התנ"ך, המשנה והתלמוד, ספרות המדרש וספרות השאלות והתשובות הם רק חלק מהקורפוס היהודי הקלאסי הכולל עשרות אלפי התייחסויות לאלמנטים סביבתיים. מחקר שיטתי בתחום זה יכול לחשוף היבטים רבים נוספים להבנה משופרת של המסורת היהודית, מהזווית של לימודי הסביבה.

תחום הגנת הסביבה הפך להיות נושא מחקר מרכזי בחברה המערבית בדור האחרון. על אף שהלימודים הסביבתיים הכלליים הם תחום חדש יחסית, הוקדשו לו כבר קתדרות רבות באוניברסיטאות ברחבי העולם. ישנם נימוקים חזקים לפיתוח מחקר שיטתי גם בתחום האינטראקציה בין יהדות ואיכות הסביבה. תוצאותיו של מחקר כזה עשויות להיות מפתיעות ביותר ויכולות גם להשפיע על התנהגותם של יהודים ביחס לסביבה.

גישה ייחודית

ישנם מספר טעמים נוספים לחשיבות פיתוח הלימודים הסביבתיים היהודיים כתחום מחקר נפרד. ביהדות קיימת גישה ייחודית לנושאים רבים ומרכזיים המעסיקים הן שוחרי איכות סביבה, הן חוקרי סביבה אקדמאים. בין השאר — קיימות החיים בעולם (sustainability), היחס של האדם בכלל והיהודי בפרט אל הטבע ומניעת מטרדים וזיהום. ליהדות יש גם גישות ייחודיות להיבטים סביבתיים אחרים, כמו שימוש במשאבים טבעיים, הקצאת המרחב הציבורי והקונפליקט בין אינטרסים כלכליים וסביבתיים.

נקודות המגע בין היהדות ואיכות הסביבה כוללות היבטים דתיים, פילוסופיים, סוציולוגיים, פוליטיים, כלכליים ותרבותיים. צדדיו הרבים של הנושא והפיזור הרב של ההתייחסויות אליו דורשים גישה לכידה ושיטתית כדי להבין טוב יותר את דבר היהדות בנושא. דבר זה חשוב במיוחד היות שאין מדובר בנישה מצומצמת בלבד אלא בתחום רחב ומגוון שיש לו משמעות לאנושות כולה.

אחת הסיבות המרכזיות לכך שהתחום לא התפתח היא הצורך בהשקעת מאמץ גדול כדי לאסוף ולסדר את המקורות המפורזים. לשם מאמץ כזה דרושים חוקרים בעלי רקע ביהדות וכן בלימודים סביבתיים — שילוב עולמות שהוא נדיר ביותר. המינוח המקובל בעולם לימודי הסביבה אינו מובן בקלות לאנשים שאינם שייכים לעולם זה. נוסף לכך — לימודים סביבתיים הם תחום מפותל מאד, דבר המקשה על תפישה כללית שלו. מצד שני מעטים הם חוקרי הסביבה שרכשו לעצמם היכרות מעמיקה ורצינית במבוכי הספרייה היהודית המסורתית הקלאסית מרובת הדורות והגוונים.

המבנה המוצע של התחום

מהן אבני הבניין דרכן יהיה ניתן לגבש את תחום לימודי הסביבה היהודיים? לאור אופיו האינטרדיסציפלינרי, יש לו מקום הן בתכנית הלימודים של מדעי היהדות, הן בוו של לימודי הסביבה. היות שקשה לנבא מתי והיכן יצבור המקצוע תאוצה, אין בשלב זה ערך רב לדיון בשאלת מקומו במוסדות אקדמיים. דבר זה יהיה תלוי בעיקר במוסדות שיהיו מעוניינים לפתח תכניות לימודים בתחום.

בינתיים נראה הגיוני יותר להגדיר את תחומי המחקר מזווית הראייה של מדעי היהדות. במשך הזמן, כאשר ייאסף יותר חומר בסיסי, תפתח אולי חלוקה אחרת התואמת יותר את השיטות הנקוטות בתחומי המחקר הסביבתי. סביר להניח שכאשר ירצו סטודנטים ללימודי הסביבה לדעת מה יש ליהדות לומר בקשר להגנת הסביבה, ומה הן ההשלכות האפשריות על מדיניות ציבורית, תונח התשתית להתפתחות כזו.

ניתן כבר להגדיר מספר תחומים מרכזיים של מחקר, כאשר תחומים אלו חופפים חלקית. בשלב מוקדם כל כך הרשימה לא יכולה להיות שלמה. חלוקה כזו צריכה לכלול את התחומים הבאים:

1. היסטוריה סביבתית יהודית.
2. הסביבה בתנ"ך.
3. הסביבה בספרות חז"ל.
4. יחסה של ההגות היהודית לסביבה.

5. ההלכה והסביבה.
6. מוסר סביבתי יהודי.
7. יחסי גומלין בין סביבה לכלכלה.
8. ההתייחסות של קבוצות שונות ביהדות לסביבה.
9. התייחסויות אישים יהודים לסביבה.
10. אקטיביזם סביבתי יהודי.
11. היהדות והעולם החיצוני.

עדיין קשה לפרט מה יהיו גבולותיו התוכניים העתידיים של כל תחום ותחום. אפשר לעת עתה רק לשער אותם. להלן יובאו כמה דוגמאות מייצגות לכל אחד מן התחומים הנזכרים.

היסטוריה סביבתית יהודית

השאלה המרכזית במחקר ההיסטוריה היהודית הסביבתית היא האם קהילות יהודיות במשך הדורות התייחסו לסביבה בצורה מיוחדת, דהיינו שונה מאשר לא-יהודים. בתנ"ך יש כבר אינדיקציות רבות כי לבני ישראל אכן היתה התייחסות ייחודית כזו, שנבעה ממספר מצוות שאפשר להגדירן "סביבתיות".

המצוה הסביבתית המאוזכרת ביותר בין חוקרי זמננו היא "כל תשחית"¹. מצוה זו נחשבת לעתים קרובות לאבן הפינה של הגישה היהודית לנושאים סביבתיים. בין המצוות הסביבתיות הרבות האחרות נמצאות צער בעלי חיים,² שמיטה,³ כלאים, יובל⁴ ומגרשי ערי הלויים.^{5,6}

יוסף בן מתתיהו ואילך

מעניין לבחון בהקשר ההיסטורי את דבריהם של היסטוריונים יהודים בנידון. במאה הראשונה מתאר יוסף בן מתתיהו איך אסף הורדוס אריות וחיות פרא רבות אחרות שאומנו להילחם אחת בשנייה או באנשים שנידונו למוות. צופים זרים נהנו, אך היהודים ראו בזה דבר המנוגד למסורת.⁷

בספרו 'נגד אפיון' התייחס יוספוס לגישות סביבתיות ייחודיות של היהדות. בנוסף למספר הלכות שמקורן מקראי, הוא מזכיר שיהודים מצווים להיות רחמנים כלפי אויביהם, וכך שרווח בקרבם האיסור להמית חיות הבורחות לתוך מבנים.⁸

1 דברים כ, יט-כ.

2 לרומה - דברים כב, י.

3 שמות כג, י-יא.

4 ויקרא כה, כג.

5 במדבר לה, ב-ה.

6 ראה Manfred Gerstenfeld, *Judaism, Environmentalism and the Environment*, Jerusalem, Institute for Israel Studies and Jerusalem: Rubin Mass 1998, Ch. 3

7 Josephus Flavius, *Juedische Altertuerer* (Halle: Otto Hendel, n.d.), Book 15 Ch. 8:1

8 Josephus Flavius, *Gegen Apion*, in *Kleinere Schriften* (Halle: Otto Hendel, n.d.), p. 183 (German)

כמו כן, אפשר ללמוד הרבה על יחס היהודים לסביבה ממקורות תנאיים ואמוראיים רבים המצויים בידינו.

ימי הביניים

גלותו של העם היהודי הביאה לשינוי לא רק במצבו הפוליטי. משמעותה הסביבתית העיקרית של הגלות היתה שהיהודים היו נעדרי מולדת, ולא היו יכולים לקיים עוד את המצוות התלויות בארץ.

בגלות נצרכו היהודים להתאים את עצמם לנסיבות שונות בארצות השונות בהן שהו. בחלק מהן היה מותר להם להיות בעלי קרקע ולעבד אותה. לדוגמה, בספרד של המאה השלוש-עשרה נתן מלך קסטיליה, אלפונסו העשירי, בתים, שדות וכרמים באזור סביליה למספר פקידים יהודים של חצרו. יש דוגמאות רבות אחרות של בעלות כזו, ולפעמים הביא הדבר להצגת שאלות הקשורות לסביבה בפני רבנים.

היגינה אישית היתה נושא חשוב במהלך המגיפות של ימי הביניים. תשומת הלב הקפדנית באופן יחסי שנתנו היהודים להיגינה מסבירה כנראה את התמותה הנמוכה בקרב היהודים בזמן המגיפה השחורה. דוגמה אחרת של מודעות לנקיון אישי נמצאת בצוואתו של אלעזר, בנו של חזן קהילת מגנצא, שנפטר ב-1357:

בקשתי מאד מאד שיטהרוני מאד כמתון בטהרה ובנקיות בין אצבעות ידיים ורגליים ובין האחור. ויחופו ראשי וסרקוני במסרק כדרך החיים ויטלו צפורני ידיי ורגליי. כדי שאבא טהור ונקי למנוחה. כמו שהלכתי לבית הכנסת בכל שבת.⁹

בדילות ושלטון עצמי

הבדילות והשלטון העצמי של הקהילות היהודיות במשך ההיסטוריה יצרו תנאים שתרמו לגישות סביבתיות שהיו שונות מאלה של הגויים בקרבם חיו. גם האנטישמיות השפיעה על ההתנהגות הסביבתית של היהודים. המהרי"ל בן המאה הארבע-עשרה המליץ שהיהודים לא יורקו שרידי אוכל לדגים בנהרות. הסיבה לכך היתה כנראה שהיהודים הואשמו באותם ימים לעתים קרובות בכך שהם מרעילים נהרות ובארות.¹⁰

ידע נוסף על ההתנהגות הסביבתית היהודית בימי הביניים בתקופות מאוחרות יותר אפשר לרכוש משו"ת נוספות. כמה שאלות, העוסקות בתעשיית צביעת הטקסטיל, מראות שהיתה מודעות ניכרת בין היהודים לבעיות סביבתיות. המהרש"ך שחי במאה השש-עשרה באימפריה העות'מאנית נשאל ביחס לקיומה של תעשיית הצביעה שגרמה מטרד לתושבים. הוא ענה שהאינטרסים הכלכליים של עיר התלויה בתעשיית הטקסטיל למחייטה, קודמים לשיקולי המטרד שהיא גורמת. הוא הוסיף שבעל העסק אמור עם זאת להמעיט כפי יכולתו בהפרעה לאחרים.¹¹

במאה השבע-עשרה ענה באופן דומה רבי שמשון מורפורגו מאנקונה. הוא כתב כי באופן עקרוני אסור ליהודים להקים תעשיות הגורמות נזק סביבתי, וכי את אלה הקיימות

9 צוואות גאנוני ישראל, עורך ישראל בן ברוך בן אברהם, פילדלפיה תש"ח, חלק ב, עמ' 217.

10 דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, מוסד הרב קוק: ירושלים 1994, חלק ג, עמ' 121, הערה 23.

11 שו"ת מהרש"ך חלק ב, תשובה צח.

כבר רצוי להעתיק למקומות המרוחקים יותר מיישוב. הוא הוסיף אמנם כי מחמת ההגבלה של תנועות היהודים לרבעים מסוימים בערים, המשך הקיום הכלכלי של הקהילה יהיה בסכנה אם אכן יזיוו תעשיות אלה, ולכן מותר לא לעשות כן.¹²

ציד

הציד הוא אחד הנושאים הסביבתיים בו ניכרת גישה יהודית מיוחדת. מספר ניכר של פוסקי הלכה פסקו לאסור ציד חיות. כשנשאל הנודע ביהודה האם מותר ליהודי לצוד לשם ספורט, הוא ענה: "מאד אני תמה על גוף הדבר ולא מצינו איש ציד רק בנמרוד ועשו ואין זה דרכי בני אברהם יצחק ויעקב... ואיך ימית איש ישראלי בידים בעלי חיים בלי שום צורך רק לגמור חמדת זמנו להתעסק בצידה".¹³

עם זאת, יש ראיות כי היו יהודים בצרפת ואיטליה בתקופת הרנסאנס שעסקו בציד: "לאחר יום מוצלח של ציד בינואר 1471, שלח בנונונטורה דה-וולטרה לידידו לורנצו המפואר צבי ושני עופרים, וכן עשה גם בחורף שלאחר מכן".¹⁴ מסתבר שהנהוג התקיים עוד מאות שנים אחר כך, שכן אנו מוצאים את הרב מורפורגו כותב נגדו.¹⁵ דוגמאות אלה מראות כי הניתוח של גישות יהודיות היסטוריות כלפי הסביבה צריך לכלול הערכות סוציולוגיות. דבר זה מודגש באנקדוטה המופיעה בספרו של פסיקאי הגרעין אברהם פייס: "ציד היה דבר שלא עניין אותי מעולם. כפי שאינשטיין סיפר לי בהזדמנות מאוחרת יותר; ולתר רתנאו, יהודי שהיה שר החוץ הגרמני, אמר לו פעם שכאשר יהודי אומר שהוא אוהב לצוד, ברור שהוא שקרן מובהק".¹⁶

הסביבה בתנ"ך

בחלקים ההלכתיים והסיפוריים וכן ב"ספרות החכמה" של התנ"ך יש היבטים סביבתיים רבים. סיפורי הבריאה, גן עדן, המבול, עשר המכות ופרשת המן רוויים במוטיבים סביבתיים.

בעשרים הפרקים הראשונים של התנ"ך מוזכרות חמש פעמים קטסטרופות סביבתיות, במסגרתן אנשים נשמדים או מוגלים מסביבתם. הגירוש מגן עדן; קין הנענש על רצח אחיו הבל והופך לנווד נצחי על פני האדמה שאינו יכול להתקשר באופן קבוע לסביבה כלשהי; כמעט כל האנושות ובעלי החיים אובדים במבול; התקשורת בין בוני מגדל בבל מופרת והם צריכים להתפזר על פני האדמה. בנוסף לכך, סדום ועמורה נהרסות על ידי גופרית ואש מפני שאין למצוא בהן עשרה צדיקים. מול זה, יציאה מהסביבה המקורית למערכת אקולוגית שונה יכולה להיות גם תנאי

12 שו"ת שמש צדקה על חושן משפט לא, יא (מתוך: Meir Tamari, *With All Your Possessions: Jewish Ethics and Economic Life*, New York: Free Press 1987, p. 295)

13 שו"ת נודע ביהודה מהדורה תנינא, יורה דעה י.

14 Cecil Roth, *The Jews In The Renaissance*, New York: Harper Torchbooks 1959, p. 31

15 שו"ת שמש צדקה ב, יח.

16 Abraham Pais, *A Tale of Two Continents: A Physicist's Life in a Turbulent World*, Princeton: Princeton University Press 1997, p. 48

מוקדם לגדולה. אברהם אבינו מצווה לעזוב את ארץ מולדתו, המבורכת בנהרות, כדי להגיע לארץ כנען התלויה בגשם מקומי.

אחרי המבול מבטיח הקדוש ברוך הוא כי האדמה לא תיהרס מחדש, דהיינו שיישמר יסוד קבוע במהלכו של הטבע. ניתן לכך גם סמל טבעי — היא הקשת. אמנם ההרס יוכל להשנות במצבים מסויימים, כפי שכותב ישעיהו: "והיתה בכל צבי ממלכות תפארת גאון כשדים כמהפכת אלהים את סדם ואת עמרה. לא תשב לנצח ולא תשכן עד דור ודור ולא יהל שם ערבי ורועים לא ירבעו שם".¹⁷ ובכל זאת המערכת האקולוגית לא תיהרס לגמרי: "ורבעו שם ציים ומלאו בתיהם אחים ושכנו שם בנות יענה ושעירים ירקדו שם".¹⁷ המוטיב של שכר ועונש אלקי על ידי שינויים בטבע חוזר לעתים קרובות בסיפורים מאוחרים יותר. קריעת ים סוף וטביעת המצרים הן דוגמאות לכך. דוגמה אחרת היא הסיפור על קרח ועדתו שנבלעו באדמה.

עשר המכות הן פרדיגמה של היחס בין הקדוש ברוך הוא, האדם והטבע. התנ"ך מתאר סדרה של שינויים בטבע המשמשים כלים לענישה. ביניהם זיהום מי הנילוס במכה הראשונה וזיהום האוויר המביא למכת השחין.¹⁸

עונש סביבתי יכול להופיע בצורות שונות. כאשר העם מתאונן על החיים במדבר, אוכלת בהם "אש ה'".¹⁹ בני ישראל מוזהרים כי עבודת אלילים תביא לעצירת השמיים.²⁰ אחיה השילוני מנבא שהמת לירבעם בן נבט ייאכל על ידי הכלבים והמת בשדה ייאכל על ידי עוף השמיים.²¹ ישנן נבואות דומות על בעשא²² ואחאב.²³

דוגמה חשובה של שינוי הטבע לטובת בני ישראל הוא סיפור המן, שיש לו היבטים סביבתיים רבים.²⁴ כמות קבועה של אוכל אחיד מספקת את כל צרכיהם של בני ישראל, זוהי אנטי-תזה מובהקת לצריכה ראוותנית. צבעו של המן לבן — דבר המסמל נקיון, כפי שאומר הנביא — "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו".²⁵ אין טעם לאסוף מעבר לדרוש, שכן הדבר מביא לידי סרחון. המן שלא נאסף נמש בשמש ואיננו מזהם את המדבר.

שינויים מקומיים בדרכי הטבע נעשים גם בהקשר של אנשים בודדים. כזה הוא המקרה של משה רבנו עם הסנה הבורע ואיננו אוכל, המטה של אהרן שנהפך לנחש, אתונו של בלעם שהחלה לדבר עמו, צרעת נעמן שנתרפאה על ידי מי הירדן ויונה שחי במעי הדגה.

גן עדן הסביבתי

אדם וחווה חיים בגן עדן סביבתי — מערכת אקולוגית שיש בה מים רבים ועצים שופעי פרי. אין לאנושות צורך במשאבים שאינם מתחדשים ובכלים מלאכותיים. בהעדר ייצור

17 ישעיהו יג, יט-כא.

18 ראה שמות ט, י"א.

19 במדבר י"א, א.

20 דברים י"א, טז-יז.

21 מלכים א יד, י"א.

22 שם א טז, ד.

23 שם כא, כד.

24 מנפרד גרסטנפלד, איכות הסביבה במסורת היהודית — עולם בר קיימא, ירושלים: מכון ירושלים

לחקר ישראל 2002, עמ' 105 ואילך.

25 ישעיהו א, יח.

אין זיהום מתמשך של הסביבה. ניתוח סביבתי של החיים בגן עדן מראה חברה אידיאלית בת קיימא, שבה אין טורף ונטרף. בנביאים מוזכר כי אלמנטים של חברה כזאת יחזרו באחרית הימים כאשר האדם וחייית השדה לא יזיקו עוד זה לזה.²⁶ כמורכב, התנ"ך מספק זוויות ראייה רבות על מעמדה של החיות בחברה. הן אחראיות למעשיהן, כפי שנראה בין היתר בעונשו של הנחש הקדמוני, בסיפור המבול ובדינו של שור נגח.²⁷ סיפור העקדה מלמד שהבהמות משמשות כקרבות, כתחליף לאדם. החיות הן מכשירים לענישת האדם על ידי הקדוש ברוך הוא, כמו בסיפור מכות מצרים ובתפקידה של הצרעה בהכנעת עמי כנען.²⁸ סיפורים אחדים מלמדים שצריך לנהוג יפה בבעלי-חיים. עבד אברהם בוחר את רבקה כאשה ליצחק מפני שהיא מציעה מים לגמליו מרצונה. יעקב מזכיר את שמעון ולוי לגנאי מפני שהרגו אנשים ובעלי-חיים.²⁹ המלאך מגנה את בלעם על כי הוא מכה את אתונו.

משאבים טבעיים

בתנ"ך יש מספר ניכר של התייחסויות למשאבים — נושא מרכזי בשיח הסביבתי של ימינו. מחסור במים מביא לריב בימי האבות. יוסף מציע לפרעה לאגור עודפים של דגנים בשנות השפע. על פי פשט הכתובים ברור כי האדם רשאי להשתמש במשאבי הטבע, כאשר יבואו בני ישראל לארץ ישראל, יחצבו מהרריה נחושת.³⁰ כאשר מתלוננים בני יוסף אל יהושע כי אין להם אדמה המספיקה לכל אנשיהם, הוא אומר להם לעלות ליער ולברא להם חלקות שדה.³¹ ראייה נוספת לחשיבותו של שימוש נכון במשאבים בעיני המקרא הוא הדין על פיו הנוטע כרם פטור מיציאה למלחמה.³² יש סיפורים תנ"כיים בהם אנו שומעים על הרס חלקים מהטבע. במלחמתו נגד הפלשתים, שמשון קושר את זנבות השועלים ומבעיר אותם ואת תבואת הפלשתים ובכך באה לידי ביטוי העדפתו לגרום נזק לאויב גם על חשבון הגנת בעלי חיים ושמירה על משאבים טבעיים.³³ לפני המלחמה בעמלק, מצווה שמואל את שאול להרוג לא רק את כל האנשים, אלא גם את כל המקנה שלהם.³⁴ אלישע הנביא מצווה את מלכי ישראל יהודה ואדום במלחמתם עם מואב לכרות את כל העצים הטובים, לחסום את הבארות ולהרוס את השדות הפוריים בעזרת אבנים.³⁵ כאשר פולש סנחריב מלך אשור ליהודה וצועד לעבר ירושלים, המלך חזקיהו שהלך בדרכי ה' חוסם את המעיינות מחוץ לעיר כדי להפסיק את אספקת המים לאויב.³⁶ ספר

- 26 ראה ישעיהו יא, ו-ח; שם סה, כה וכן יהושע ב, כ.
- 27 שמות כא, כח.
- 28 שמות כג, כח.
- 29 בראשית מח, ו.
- 30 דברים ת, ט.
- 31 יהושע יז, טו.
- 32 דברים כ, ו-ז.
- 33 שופטים טו, ד-ה.
- 34 שמואל א טו, ב.
- 35 מלכים ב ג, יט.
- 36 דברי הימים ב לב, ב-ד.

קהלת מראה שהרס מסוים הוא חלק מהמחזור הרגיל — "עת לטעת ועת לעקור נטוע".³⁷ בתנ"ך אנו מוצאים גם התייחסויות רבות להיבטים שונים של הטבע. בין היתר לגבי מים ועצים. המים מחיים את האדמה;³⁸ הם מהווים מקור טבעי הכרחי לקיום כל חי;³⁹ הם משמשים כלי הרס;⁴⁰ יש להם תפקיד דתי.⁴¹ המים מהווים אבן בחן בידי עבד אברהם הבוחן את רבקה המועמדת להינשא לבן אדונו. המים מהווים גבול טבעי;⁴² אלמנט מזהה — על ידי בעלות ונתינת שמות לבארות;⁴³ דרך תחבורה.⁴⁴ המים משמשים גם במספר ניכר של מטאפורות, למשל: "והנה כבוד אלהי ישראל בא מדרך הקדים וקולו קול מים רבים והארץ האירה מכבודו".⁴⁵

זיהום

זיהום מוזכר מספר פעמים בתנ"ך. לפעמים הרעיונות דומים לאלה של תפיסות עכשוויות, כגון בציווי לקבור את הצואה מחוץ למחנה.⁴⁶ במקרים אחרים יש שוני — כאשר אהרן יוצר את עגל הזהב במדבר, הכלי המזהם רוחנית נשרף על ידי משה, נטחן עד דק ומפוזר בנחל.⁴⁷ במונחים מודרניים הדבר מהווה השחתת משאבים, אך לא זיהום, היות ואפר הזהב הוא חומר אינרטי.

היחס בין רשעות אנושית, זיהום והרס מהווה מוטיב חוזר במקרא. פעמים רבות יש לו היבטים דתיים. אין אזכור של אפשרות ריקבון והתכלות בסיפור גן העדן. יהוא מלך ישראל הורס את בית הבעל והופך אותו לבית כסא.⁴⁸ ישעיהו מדבר על ירושלים במטאפורה של כסף הנהפך לסיגים.⁴⁹ הנביא מדבר גם על התהליך ההפוך — "ואצרוף כבר סיגיד".⁵⁰ יחזקאל מדבר על טיהור מים מזוהמים על ידי מים היוצאים מבית המקדש.⁵¹ זיהום הרעש משחק תפקיד חשוב במלחמה במקרא. לאחר שנכנסים בני ישראל לארץ כנען, הם צרים על יריחו אשר חומותיה נופלות ומתמוטטות לאחר תקיעת שופר.⁵² אותו המוטיב של 'זיהום רעש' נזכר בקשר למלחמת גרעון נגד המדיינים.⁵³

37	קהלת ג, ב.
38	בראשית ב, ה.
39	נחמיה ט, כ.
40	לדוגמה — שמות יד, כז-כח; שופטים ה, כא.
41	ויקרא טז, ד.
42	שמות יד, כט.
43	בראשית כו, יח.
44	ישעיהו יח, ב.
45	יחזקאל מג, ב.
46	דברים כג, יג-יד.
47	דברים ט, כ.
48	מלכים ב, י, כז.
49	ישעיהו א, כב.
50	שם כה.
51	יחזקאל מז, ח-יב.
52	יהושע ו.
53	שופטים ז, טו-כב.

אפשר גם לנתח את התנ"ך מזווית ראייה של שיח הקיימות (sustainability).⁵⁴ דיון מרכזי זה מתרכז סביב לשאלה איך לענות על צרכי ההווה "מבלי להתפשר על יכולתם של הדורות הבאים לספק את צורכיהם".⁵⁵ תפיסה מרכזית בתנ"ך היא שתנאי מוקדם לקיימות הוא שמירת הצו האלוהי. דבר זה נכון במיוחד לגבי עם ישראל, שקיומו הפיסי בארצו תלוי בכך על פי התפיסה המקראית. עם זאת, סיפור המבול מדגיש שהדבר נכון גם לגבי האנושות בכללותה.

סיפור תנ"כי המגלם תפיסה זו הוא תיאור ההפרדה בין אברם ואחיינו לוט.⁵⁶ הארץ לא יכלה לשאת את כמות המקנה של שניהם. אברם מציע ללוט הפרדה — "אם השמאל ואימינה אם הימין ואשמאילה". לוט בוחר את ככר הירדן — "כי כלה משקה", דהיינו מתחשב בשיקולים כלכליים וסביבתיים פייסיים ומתעלם מהסביבה הרוחנית-מוסרית. לפיכך הוא מתיישב בקרבת סדום ועמורה, ערים שאינן בנות קיימא בשל שחיתותן.

מיחזור — אלמנט מרכזי של השיח הסביבתי, מופיע גם הוא בתנ"ך לעתים. בקשר למיחזור טבעי אומר הקדוש ברוך הוא לאדם כי יסודו מעפר וסופו לעפר ולאור זה גופתו תהפוך שוב למשאב טבעי.⁵⁷ רעיון זה חוזר מספר ניכר של פעמים בתנ"ך.⁵⁸ דוגמה הקשורה למיחזור מלאכותי היא השימוש שנעשה בתכשיטיהן של בנות ישראל לשם מלאכת המשכן.

מוטיב נוסף בשיח הקיימות העכשווי הוא מניעת צריכה ראוותנית המכלה משאבים רבים. במקרא כתוב כי דבר כזה מביא לשכחת הקדוש ברוך הוא או לעבודה זרה.⁵⁹ מצד שני, המקרא מעודד שימוש רגיל במשאבים טבעיים. מי שנטע כרם ולא חילל אותו איננו אמור להתגייס למלחמה.⁶⁰

מוטיב העמידות גם הוא מוזכר בתנ"ך — לבושם של בני ישראל לא בלה במדבר.⁶¹ נושא מרכזי בשיח הקיימות הוא דה-מטריאליזציה — המעטת השימוש במשאבים פייסיים מהווה תנאי ראשון במעלה בתפיסת העולם הסביבתנית לפיתוח ברי-קיימא. מבחינה רעיונית, הדגש על אי החומריות של האל היה צעד רעיוני בעל משמעות גדולה בעולם העתיק. בעשרת הדברות יש איסור חמור על עשיית פסלים.⁶²

בעולם הפגאני היה מספר גדול של מקומות המיוחדים להקרבת קורבנות — בני ישראל מצווים לרכז את עבודת הקורבנות במקום אחד, הוא בית המקדש בירושלים. הנביאים אומרים לעתים קרובות כי הקורבנות אינם רצויים אם אינם מלווים בעשיית דבר ה'.⁶³

54 ראה גרסטנפלד (לעיל הערה 24).

55 The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford: Oxford University Press 1987, p. 43

56 בראשית יג, ו-י.

57 בראשית ג, יט.

58 תהילים כב, ל; ל, י; איוב י, ט; ל, יט; לד, טו; קהלת ג, כ.

59 דברים ח, יב-יד; לא, כ; לב, טו-טז; ישעיהו ב, ז-ט; כב, יב-יד.

60 דברים כ, ו.

61 דברים ח, ד; ט, ד; נחמיה ח, מא.

62 שמות כ, ד; דברים ה, ח.

63 שמואל א, טו; ישעיהו א, יא-יג; עמוס ה, כב-כה.

שימור השונות הביולוגית גם הוא מוזכר במקרא. ניתן לראות דאגה כזו כאשר הקדוש ברוך הוא מביא את כל החיות לאדם בגן עדן כדי לתת להן שם.⁶⁴ אפשר להבחין במעמד זה בהכרת ייחודם של המינים השונים וזהותם. דוגמה נוספת לשונות ביולוגית היא נח האוסף, בהוראת הקדוש ברוך הוא, לפחות זוג מכל חיה ובהמה לתיבה. ניתן למצוא מספר ניכר של מוטיבים סביבתיים בתנ"ך, וזהו נושא בו אפשרויות המחקר מרובות מאד.

הסביבה בספרות חז"ל

במשנה, בתלמוד ובספרות המדרש אנו מוצאים התייחסויות רבות לאיכות הסביבה, הן בהקשר למערכת הנורמטיבית והן בהקשר למערכת ההתנהגותית. בגמרא ישנם מקרים רבים הנותנים לנו תמונה על הגישה של חז"ל והחברה בה הם חיו כלפי הסביבה. ספרות זו מתייחסת לאלמנטים מרכזיים הכלולים בדיסציפלינה החדשה של לימודים סביבתיים בדרכים שונות. כמו כן, יש אזכורים של היבטי מחשבה ומוטיבים בסיסיים שאנו מגלים באריזה שונה בשיח הסביבתי המודרני.
כדוגמה, בספרות חז"ל אנו מוצאים לעתים קרובות יחס שלילי לצריכת יתר ולתרבות הצריכה. במסכת פסחים מובאת ברייתא:

כל תלמיד חכם המרבה סעודתו בכל מקום סוף מחריב את ביתו ומאלמן את אשתו ומייתם את גוזליו ותלמודו משתכח ממנו ומחלוקות רבות באות עליו ודבריו אינם נשמעים ומחלל שם שמיים ושם רבו ושם אביו וגורם שם רע לו ולבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות.⁶⁵

מצד שני, בין הנושאים הסביבתיים המוזכרים במשנה ובתלמוד לגנאי, יש גם היבטים של סגפנות. אמנם יש גם גישות אחרות, אבל הן נדירות. דוגמה קיצונית היא של רבי צדוק: "רבי צדוק יתיב ארבעין שנין בתעניתא דלא ליחרב ירושלים, כי הוה אכיל מידי הוה מתחזי מאבראי, וכי הוה בריא מייתי ליה גרוגרות מייץ מייחו ושדי להו".⁶⁶
דוגמה אחרת המובאת במסכת ברכות, היא זו של רבי חנינא:

דאמר רב יהודה אמר רב בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת כל העולם כולו נוזנין בשביל חנינא בני, וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת.⁶⁷

64 בראשית ב, יט-כ.

65 בבלי, פסחים מט ע"א.

66 בבלי גטין נו ע"א. תרגום: "רבי צדוק היה יושב ארבעים שנה בתענית כדי שלא תיחרב ירושלים, כשהיה אוכל משהו, היו רואים זאת מבחוץ (כלומר, רואים את האוכל בגרונו מפני רזונו המופלג), כשהבריא (כלומר, כשחודל מתעניותיו) היו מביאים לו תאנים והוא היה מוצץ את מימיהן (כיוון שהיה חלש ולא יכול לאכול) וזורק אותן".

67 בבלי ברכות יז ע"ב.

המידה בה היתה מקובלת הסגפנות ביהדות בעבר ובאילו תנאים, שנויה במחלוקת בין החוקרים.⁶⁸

גם במדרש אנו מוצאים מספר ניכר של היבטים סביבתיים. אחד מהם, המצוטט לעתים קרובות, מתייחס לחשיבות של שמירת הסביבה:

בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך.⁶⁹

נושאים סביבתיים נוספים במדרש כרוכים בשינוי הטבע על ידי הקדוש ברוך הוא, ליחס בין מושגים מופשטים כגון 'קדושה' ו'צדק' לבין נושאים מוחשיים כגון זיהום, רקב, הרס, מחלה ואסונות טבע.⁷⁰ מקורות אחרים מתייחסים לשמירה על השונות הביולוגית, מערכת היחסים בין האדם לבעלי החיים ונטיעת עצים. מעט מאד מחקר נערך בנושאים אלה.

ניתן למצוא התייחסויות רבות לנושאים סביבתיים בשאלות ותשובות, מהן ניתן ללמוד הן על ההיבטים הנורמטיביים, הן על ההיבטים ההתנהגותיים. גם ההיבטים הסביבתיים בספרות המיסטית היהודית ובתפילות הם כר נרחב למחקר.

הגות יהודית סביבתית

ההגות היהודית הסביבתית עוסקת בתחומים רחבים. היהדות היא דת תיאור-צנטרית, ולפיכך הטבע מבטא את גדולתו של הקדוש ברוך הוא, וגם מהווה מכשיר בידי הקדוש ברוך הוא כדי להעניש או לתמרץ את בני האדם וכן כדי להעביר להם מסר. מעבר לתפיסה מרכזית זו יש מקום למחקר מפורט יותר של חשיבות הטבע ותפקידו במחשבת ישראל. מאד משמעותית העובדה כי אין מלה ל"טבע" במקרא, וכי המונח מופיע לראשונה רק בימי הביניים.

רבינו בחיי מתייחס בספרו "חובות הלבבות", שנכתב בסביבות 1080, לנושא הקשר בין האדם לטבע. הוא מאמין כי ההתפעלות של האדם מהטבע מביאה אותו להכיר את הקדוש ברוך הוא בבחינת בורא העולם. לדעתו, העולם הוא כמו בית בו כל הדרוש מצוי. השמיים משולים לתקרה, הארץ לרצפה והכוכבים לתאורת הבית. האדם הוא בעל הבית על כל אשר נמצא בתוכו.⁷¹

מספר חוקרים בתחום מחשבת ישראל בדקו את הנושא הנידון. אליוט וולפסון נדרש לשאלה כיצד נתפס הטבע במונחי הסמליות הקבלית בימי הביניים: "הגישה הכוללת של המקובלים כלפי גוף הטבע היא, בצורה אופיינית, אנדרוצנטרית (אנתרופוצנטרית) באוריינטציה שלה... הטבע אינו נערץ כאלוהות, היחס אליו הוא כאל דבר שיש לכבשו

68 ראה: יונה פרנקל, מדרש ואגדה, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1996, כרך ג עמ' 607 ואילך.

69 קהלת רבה (וילנא) ז, יג.

70 ראה: גרסטפלד (לעיל הערה 6), עמ' 207 ובהערות.

71 ראה חובות הלבבות, ירושלים: הוצאת יהודה יונוביץ, 1928, עמ' 32.

ולדכאו, לא במוכן של שימוש לרעה בטבע, אלא במוכן של התייחסות המעבדת את החומריות של הטבע, ומעלה אותו אל הרמה הרוחנית הגבוהה יותר.⁷² תשובה הלכתית חשובה מראשית המאה השמונה עשרה מתייחסת לגישת היהדות אל הטבע. הרב דוד נייטו,⁷³ רבה של קהילת שערי שמיים בלונדון, אמר בדרשה כי הקדוש ברוך הוא והטבע זהים. הוא קרא למי שאינו מאמין בכך כופר. לעומת זאת, חשבו כמה מאנשי הקהילה כי דווקא עמדתו היא כפירה. הנושא הובא בפני החכם צבי,⁷⁴ אשר דן בו עם שני רבנים אחרים, ונתן גיבוי לרב נייטו.⁷⁵ בדבריהם הסבירו שהרב נייטו התייחס לאחריותו הכללית של הקב"ה לתפקוד הטבע.

תפיסה ייחודית של המים

נושא הטעון מחקר מקיף הוא תפיסת היהדות את מרכיבי הטבע שאינם בני אנוש. שאלה מכריעה כאן — בעולם תיאורצנטרי — באיזו מידה היחס בינם לבין הקדוש ברוך הוא בלתי תלוי ביחס בינם לבין האדם. עמיחי גרוס וקרן שמיר מעלים את השאלה — "האם לטבע יש תכלית וערך משל עצמו או שמא הוא משמש כמכשיר בלבד בידי האדם ובידי האל". במחקרם בנידון הם אינם מגיעים למסקנה חד משמעית.⁷⁶ ראוי לחקור גם את הגישה היהודית כלפי אלמנטים אחרים של הטבע, כגון מים, אדמה, מדבר ועצים. במחשבה ראשונה מפתיע כי ליהדות יש תפיסה ייחודית של המים למשל. אפשר להוכיח זאת בצורה פשוטה על ידי השוואה עם גישתם של עמים קדומים שחיו בשכנות — הפניקים והפלשתים.

עבור הפניקים — המים, היינו המים, היו הזדמנות. הם נסעו מעבר לים כדי לסחור במוצריהם ובאלה של אחרים, להקים התנחלויות ולהגדיל את עושרם. ידע הניווט שיחק תפקיד חשוב בתרבות שלהם. הפלשתים, בדומה לכך, באו לחוף המזרחי של הים התיכון דרך הים, ושמו על קשרים אל אי מקורם.⁷⁷

בני ישראל, לעומת זאת, הגיעו לארץ ישראל במקור מארם נהריים. הם גלו דרך היבשה למצרים. ביציאת מצרים פגישתם עם מי ים סוף היתה מאורע טראומטי. כאשר גלו לאשור ובל עשו זאת בדרך היבשתית. עבורם ימים ואגמים היו גבולות — מקומות שאפשר לטבוע בהם ולהעלם מעיני כל, ולהשאיר את נשותיהם עגונות. קיימת הערכה מועטת לכישורי ניווט. כמו כן לא היה מקום ביהדות למעיינות קדושים ואלילי מים. בימינו, מדינת ישראל רואה את עצמה כ"נלחמת עם הגב אל הים", אשר אויביה מחשבים "לזרוק אותה לים".

72 Eliot R. Wolfson, *Mirror of Nature in Medieval Jewish Mysticism*, מאמר רקע בכנס על יהדות ועולם הטבע שנערך ב-22-24 לפברואר 1998 במרכז לחקר תורת העולם שבאוניברסיטת הרווארד, עמ' 10.

73 נולד בוונציה ב-1654, נפטר ב-1728.

74 הרב צבי אשכנזי, נולד במוראביה ב-1660, כיהן בקהילת אלטונה, נפטר ב-1728.

75 חכם צבי יח. ראה גם גרסטנפלד (לעיל הערה 6), עמ' 24 ואילך.

76 עמיחי גרוס וקרן שמיר, הטבע כערך פנימי ביהדות, עבודה שהוגשה לפרופ' אבנר דה-שליט באוניברסיטה העברית, 2001. אני מודה למחברים שהעמידו לרשותי את עבודתם.

77 על פי עמוס ט, ז הפלשתים באו מכפתור.

ההלכה והסביבה

הייחודיות המורכבת של יחס היהדות לאיכות הסביבה נובעת מאופיה הנורמטיבי. במשך אלפי שנים התייחסה היהדות למספר ניכר של מקרים שאנו מכנים היום "סביבתיים". כפי שהודגש לעיל, איסור התורה "בל תשחית" מהווה הלכה בסיסית המגדירה בין היתר את יחסו של היהודי לטבע. כמו כן, "צער בעלי חיים" הוא שיקול הלכתי בעל השלכות סביבתיות רחבות.

מצוות כלאיים נראית גם ללא-יהודים רבים כמשמעותית ביותר היום, לנוכח הוויכוח ההולך ומתרחב על מניפולציה גנטית. הלכה סביבתית חשובה אחרת היא מצוות יישוב הארץ. באשר לשמירת משאבי הטבע, מצוות שמיטה ויובל כוללות צעדים חשובים למניעת בליה ותשישות קרקע. חוקי ערי הלויים, אשר הוחלו על כל הערים היהודיות, שומרים על מרחב ירוק סביב לאזורי הבנייה. מבחינת זווית הראייה של לימודי הסביבה, הם מתייחסים לדאגה מרכזית אחרת: תכנון המרחב. חוקים רבים למניעת מטרדים וזיהום מפורטים בגמרא. אפשר לכנות את הלכות שכנים של הרמב"ם "הקודקס הסביבתי היהודי הראשון".

הלכה עכשווית – צער בעלי חיים

נראה כי יש מעט שאלות ותשובות עכשוויות בתחום איכות הסביבה. אמנם מספר רבנים התייחסו לנושאים מרכזיים. דוגמה לכך היא השאלה של ניסויים בבעלי-חיים שזכתה לדיון מסוים. בעל שרידי אש (הרב יחיאל יעקב ויינברג) מרשה זאת, כיוון שלשיטתו ביטול כאב וסבל אנושי חשוב יותר ממניעת כאבים לחיות.⁷⁸ הוא אומר במפורש שרופאים לא צריכים להסס לגרום כאב לחיות אם זה מקדם את המדע הרפואי. במקרה כזה, מניעה איננה מעשה שביראת שמיים, אדם ירא שמיים רשאי להחמיר על עצמו, אך לא על אחרים.

הרב אליעזר ולדנברג, בעל ציץ אליעזר, מרשה גם כן ניסויים בחיות למטרות רפואיות. הוא מדגיש כי צריך לעשות מאמץ להמעיט בסבל החיות.⁷⁹ לפי דעתו, מטרות רפואיות וכלכליות חשובות יותר מאיסורי "בל תשחית" ו"צער בעלי חיים". הנושא זכה לדיונים גם אצל פוסקים אחרים שהגיעו למסקנות שונות.⁸⁰

הרב חיים דוד הלוי מתייחס לשימוש בפרוות – נושא מרכזי בדיון על הגנת בעלי חיים בעולם המערבי. אדם שהלך לקונצרט חזנות בהיכל התרבות בתל אביב כתב כי מחוץ לאולם הפגינו אנשים נגד לבישת פרוות. המוחים נראו לו חילונים והם אלה שניסו למנוע גרימת צער לבעלי חיים. באי הקונצרט היו כמעט כולם דתיים. השואל הוסיף כי בתחילה סבר שבאי הקונצרט הביעו באופן מובלע את הדעה שכל מה שברא הקדוש ברוך הוא קיים לשימושו של האדם ולפיכך מותר לאדם לצוד אלפי חיות כדי ללבוש את הפרווה שלהן. במחשבה שנייה, הוא שאל את עצמו האם נכון הוא להרוג חיות מפני

78 שרידי אש, ג, ז.

79 ציץ אליעזר, יד, סח.

J. David Bleich, *Contemporary Halakhic Problems*, New York: Ktav 1989, Vol. 3, pp. 80

שנשים רוצות ללבוש פרוות יקרות — הלא הן יכולות להתחמם גם על ידי לבישת צמר (עבורו אין צורך להרוג כבשים).

בתשובתו מנתח הרב הלוי את יחס התורה לחיות. הוא מדגיש כי לנושא יש היבטים אידיאולוגיים ומוסריים. הוא מסביר בפסק ההלכה כי הפוסקים התירו ציד למטרות אכילה ולא לשם תענוג. גם אותם רבנים שמרשים ציד לשם שימוש בפרווה, אומרים כך רק אם החיה נהרגת באופן מהיר וללא סבל. הוא בירר עם מומחה שאמר לו כי החיות ניצודות לעתים קרובות בצורה הגורמת להן סבל. הרב הלוי מסיק כי אין להרוג חיות בצורה הגורמת סבל כדי להתחמם או להתקשט בעורן.⁸¹

באחת מתשובותיו, יוצא הרב עובדיה יוסף נגד צפייה במלחמות שוורים. הוא כותב: "אין ספק כי עצם עניין מלחמת שוורים הוא בניגוד גמור לרוח תורתנו הקדושה, שהוא תרבות אנשים חסאים ואכזרים אשר לא כאלה חלק יעקב". הרב יוסף מרחיב בחומרת איסור צער בעלי חיים וכורך בו את מידת הרחמנות שניחנו בה ישראל. בתרבות האצטדיונים ומלחמות שוורים יש גם משום "מושב לצים" וקלות ראש, וודאי שאם אדם משלם עבור צפייה במלחמת שוורים הוא מסייע בידי עוברי עברה.⁸²

באותו מקום מתייחס הרב יוסף גם לביקור בגן חיות. הצפייה בבעלי חיים בגן חיות היא לפי דעתו דבר חיובי, כיוון ש"נפשו של האדם מתפעלת מאוד מראיתו מעשה ידיו של הבורא".⁸³ בתשובה אחרת הוא מרחיב בעניין זה.⁸⁴ כאן הוא דן האם יש בצפייה בחיות משום איסור הקשור בעבודה זרה, ומעלה להיתר: "החילוק פשוט בין רואה צורה מעשה ידי אדם שנמשך לבו אחרי הציור המרהיב עין ומסיח דעתו מעבודת השי"ת, לבין הרואה מעשה ה' הגדול והנורא אשר עשה חיות קטנות עם גדולות, רמש וצפור כנף". הרב חיים דוד הלוי דן בשאלה אם מותר להחזיק חיות בכלוב או דג באקווריום. הוא מגיע למסקנה שאין בכך איסור, היות שהאדם לומד מההסתכלות בהתנהגותם. כך גם בקשר לביקור בגן חיות. כאשר פוגשים חיות נדירות, הדבר מהווה הזדמנות לברך את הקדוש ברוך הוא בשבח הבריאה. הוא מוסיף כי פוסקים בעבר לא ראו בכך איסור כל זמן שדאגו לצורכי החיות.⁸⁵

עישון

נושא חשוב אחר הזוכה להתייחסות מפי פוסקי דורנו הוא העישון על היבטיו השונים. אמנם עישון אקטיבי הוא בעיה בריאותית ואינו נחשב בעיה סביבתית, אך "עישון פסיבי", כלומר השפעת העישון על אנשים המצויים בסביבתו של המעשן, מהווה בהחלט עניין סביבתי.

עמדות הלכתיות המתנגדות לעישון נמצאו כבר לפני ארבע מאות שנה.⁸⁶ בין הפוסקים בני זמננו, אוסר הרב משה פינשטיין את העישון במקומות ציבוריים. הוא כותב כי אף

81 מים חיים, כרך ב, סימן נ.

82 יחווה דעת, חלק ג, סימן סו.

83 שם.

84 ראה יביע אומר, חלק ד, אורח חיים, סימן כ.

85 עשה לך רב, כרך ד, תשובה סט.

86 Menachem Slae, *Smoking and Damages to Health in the Halakha*, Jerusalem: Acharay 1990,

אם היה מדובר רק בצער הנגרם לאלה הסובלים מעשן הסיגריות היה כזה משום טעם לאסור, וקל וחומר כשמדובר בגרימת נזק.⁸⁷ באשר לעישון אקטיבי כותב הרב פינשטיין כי אין בכך איסור ממש למי שרגיל לעשן, אך ודאי שמן הראוי לא להתרגל לזה משום חשש סכנה.⁸⁸ נגד עישון החשיש, לעומת זאת, הוא יוצא באופן חריף יותר. יש בו לדבריו כמה צדדים חמורים: העובדה שדעתו של האדם משתבשת כשהוא תחת השפעת הסם וכן העובדה שהוא גורם להתמכרות מיותרת. הרב פינשטיין מסכם: "צריך להשתדל בכל היכולת להעביר טומאה זו מכל בני ישראל ובפרט מאלו שלומדין בישיבות".⁸⁹

פסיקות אחרות נגד עישון ניתנו על ידי הרב חיים דוד הלוי והרב אליעזר ולדנברג.⁹⁰ הרב לוי יצחק היילפרין כותב: "צריך ביותר להיזהר שלא לעשן בפני אחרים, שאז לדעת הרופאים הרי מלבד שמסכן את בריאותו הוא מסכן גם את בריאות כל הסובבים אותו, וגורם גם להם נזק משמעותי לבריאותם, ופשוט שדינו כמזיק בידיים".⁹¹ הרב היילפרין מוסיף כי על המעשן לחשוש לכך שיש בקרבנו אדם שבריאותו רופפת, והוא עלול להיפגע ממש. המעשן צריך גם להזהיר את כל הנכנס לרשותו מפני העישון. המעשן איננו יכול לטעון לחזקה, ולכן מותר לשותף שלו לדרוש ממנו לחדול לעשן ברשות המשותפת אם הוא מתנגד לכך.⁹²

באחת מתשובותיו כותב הרב חיים דוד הלוי כי אם אב מבקש מבנו לרכוש עבורו סיגריות, על הבן לסרב.⁹³ אם בן רואה את אביו מעשן, עליו להזהיר אותו בצורה מנומסת מפני הסיכונים הבריאותיים הכרוכים בכך, וגם על כך שהוא עובר עבירה. כאן מתנגשות שתי מצוות: כיבוד אב ואם, ו"לפני עיוור לא תיתן מכשול". בתשובה אחרת נשאל הרב הלוי האם רבנים יכולים להתיר את נדרו של אדם שנדר לא לעשן. עמדתו היא כי בית הדין איננו יכול להתיר נדר כזה היות שהעישון אסור.⁹⁴

פסיקות אחרות

פסיקות אחרות מתייחסות לנושאים שונים, כגון השחתת ירקות עודפים כדי לייצב מחירים, השלכת סוכריות או אגוזים לא ארוזים בשעת חתונה או בר מצווה, השימוש בירקות כקישוט בגני ילדים והשלכת עודפי מזון לאשפה באולמות אירועים. כמו כן דנים הפוסקים במטרד הנגרם על ידי השקיה במי קולחין, ואפילו בשאלה האם מיחזור הוא מצווה.⁹⁵ ככל שתשאלנה שאלות רבות יותר בענייני סביבה, הרבנים ידרשו לתת מענה לפונים אליהם, ועל ידי כך יגבר העיסוק ההלכתי בכך. יש להדגיש כי תהליך זה של שאילת שאלות וקבלת תשובות הוא כלי הכרחי לפיתוח מדיניות סביבתית ציבורית התואמת

87 אגרות משה, אבן העזר ד, סימן יח.

88 שם, סימן עו. התשובה ניתנה בשנת תשמ"א.

89 אגרות משה, חלק יורה דעה ג, סימן לה.

90 ראה סליי (לעיל הערה 86), עמ' 41.

91 מעשה חושב, חלק ג, סימן כ.

92 שם, עמ' 256-261.

93 עשה לך רב, כרך ו, סימן מח.

94 שם, כרך ב, סימן ח.

95 ראה Manfred Gerstenfeld, "Environmental Issues in Contemporary Halakha", *JCT*

Perspectives, 2000, pp. 10-11

את ההלכה. דוגמה טובה לתהליך כזה אפשר לראות בהתפתחות המהירה של הפסיקה הרפואית בעשורים האחרונים.

ניתן לשאול, למשל, באיזו מידה מותר לעיריות לנטוע עצים ופרחים הגורמים לאזרחים לאלרגיות. או האם במדיניות הנטיעה צריך להתחשב בסובלים מאלרגיות נפוצות, או באנשים רגישים במיוחד. שאלה אחרת עשויה להיות האם יש חיוב הלכתי לחסוך במים במדינה כמו ישראל, בה יש מחסור במשאב זה, או האם מדובר בנושא שהוא לפני משורת הדין או לחילופין האם זה עניין למדיניות ציבורית ואחריות לאומית-חברתית. כמו כן אפשר לשאול האם להפלה של מי שתייה יש היבטים הלכתיים.

מוסר סביבתי יהודי

ההלכה מגדירה את עיקרי ההתנהגות היהודית כלפי אלמנטים סביבתיים שונים. להתנהגות זו יש לעתים קרובות ממד מוסרי פנימי, כפי שמעיר בעל ספר החינוך, בהקשר של איסור "בל תשחית": "וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותם לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם ויצר עליהם ככל אבדון והשחתה שיראה".⁹⁶

ישנו ביהדות ממד מוסרי החורג מעבר לגדר החוק. ממד זה מכונה "לפנים משורת הדין". במקרים מסוימים, הפכו מידות מוסריות להלכתיות מובהקות לאורך השנים. למשל, איסור בל תשחית שבמקורו מתייחס לאיסור עקירת עצי מאכל במלחמה עבר במהלך הדורות פרשנות מרחיבה, והוא מוחל על תחומים רבים נוספים. ההרחבה הגיעה עד כדי כך שהעמדה ההלכתית המקובלת היא כי אסור לאדם להרוס דברים ללא צורך, אף אם הם שייכים לו.

צמחונות

המוסר הסביבתי משחק תפקיד חשוב בשיח הסביבתי הכללי. דבר זה מגדיל את העניין גם במוסר סביבתי יהודי. תחום אחד בו החוקי והמוסרי מתערבים, הוא יחס היהדות לצמחונות. ישנן עמדות רבניות שונות מאד בשאלה זו.⁹⁷

הרב דוד בלייך ניתח נושא זה מן הזווית ההלכתית. הוא אומר כי אמנם היו (וישנם) יהודים יראי שמים שלא אכלו בשר, אך, באופן כללי, הם לא נהגו כך מתוך שיקולים מוסריים. הוא מוצא כי הם נטו להימנע מאכילת בשר לא בשל תפיסה צמחונית, אלא משום חשש מכך שלא יוכלו לשמור על כללי הכשרות. הרב בלייך אומר כי חששות כאלה היו באופן תדיר מנת חלקם של מהגרים אורתודוקסים לארצות הברית בראשית המאה העשרים.

בדיון על-אודות עמדתו של הרב קוק בשאלת הצמחונות, כותב הרב בלייך כי השקפתו של הרב קוק בדבר אי אכילת בשר מתייחסת לימות המשיח, כאשר האנושות תחיה שנית כפי שחיה בגן עדן, בו לא אכלו אדם וחיה בשר. הוא מזכיר כי יש מספר המלצות בספרות היהודית הקלאסית לאכול בשר כחגים היהודיים. לדעתו, "אף אם אין חיוב

96 ספר החינוך, מצוה תקל.

97 ראה: גרסטנפלד (לעיל הערה 6), עמ' 136 ובהערות שם.

חוקי לאכול בשר ביום טוב, רוח חכמים לא הייתה נוחה מהימנעות מאכילת בשר מתוך שיקולי צמחונות.⁹⁸ מצד שני, בעיניו של הרב דוד רוזן, הרב הראשי לשעבר של אירלנד וצמחוני בעצמו, נחשבת אכילת בשר בימינו לאסורה מבחינה הלכתית: "היחס העכשווי לגידול חיות כדי לשווקן כמזון, הופך את אכילת הבשר לבלתי קבילה מבחינה הלכתית, כתוצאה מההתאכזרות להם".^{99,100}

כלכלה וסביבה

הקונפליקט בין אינטרסים כלכליים וסביבתיים תופס מקום מרכזי במדיניות ציבורית עכשווית. כל מערכת נורמטיבית קובעת היררכיה של חשיבות, על פי התוקים שלה ועל פי הכרעותיה בין האלטרנטיבות.

הדיון ההלכתי במקרים מוחשיים מתייחס בהזדמנויות רבות לקונפליקט זה. הדיון קשור לעתים קרובות לבעיות מרכזיות של החברה הטרנס-תעשייתית. היות שמדובר בנושאים חשובים ובסיסיים, ויכוחים אלה יכולים גם להאיר על בעיות עכשוויות מבלבלות ומורכבות יותר. ניתן לומר כי אם הנושא ייחקר באופן מעמיק, המסקנות יוכלו לעזור לקביעת היררכיה ערכית עבור קובעי המדיניות אשר צריכים להתמודד באופן שוטף עם הקונפליקט בין כלכלה וסביבה.

מקרה פרדיגמטי נידון בגמרא במחלוקת בין משנה וברייתא. המשנה אומרת: "המוציא את תבנו ואת קשו לרשות הרבים לזבלים והזוק בהן אחר חייב בנזקו וכל הקודם בהן זכה רבן שמעון בן גמליאל אומר כל המקלקלין ברשות הרבים והזיקו חייבין לשלם וכל הקודם בהן זכה".¹⁰¹

מפרספקטיבה סביבתית בת זמננו אפשר לראות בדברי התנאים במשנה כיוון חשיבה המייחס חשיבות מרבית לשיקולים סביבתיים. מול גישה זו מביאה הגמרא ברייתא המציגה עמדה מנוגדת למשנה, ואפשר להגדיר אותה כמונחים מודרניים כנותנת קדימות לאינטרסים כלכליים: "ר' יהודה אומר: בשעת הוצאת זבלים, אדם מוציא זבלו לרשות הרבים וצוברו כל שלשים יום, כדי שיהא נישוף ברגלי אדם וברגלי בהמה, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ".¹⁰²

הגמרא מניחה כי ר' יהודה חולק על התנא של משנתנו, על סמך דבריו בברייתא. אמנם לאחר שקלא וטריא מוצעות שתי העמדות של המשנה והברייתא להן אמורים להסכים גם רבי יהודה וגם התנא שלנו, המהוות לדעתנו פשרה בין הגישה הסביבתית לגישה הכלכלית. על פי רב נחמן, הברייתא מדברת על עונה מסוימת בשנה, "שעת הוצאת זבלים", שבה מועדף האינטרס הכלכלי של בעלי השדות על האינטרס הסביבתי

98 הרב בליין (לעיל הערה 80), עמ' 250.

99 David Rosen, "Vegetarianism: An Orthodox Jewish Perspective", Roberta Kaletchovky, ed., *Rabbis and Vegetarianism: An Evolving Tradition*, Marblehead MA: Micah 1995, p. 53

100 ראה דיון נוסף בסוגיה אצל גרסטנפלד (לעיל הערה 95).

101 משנה, בבא קמא פרק ג משנה ג.

102 בבלי בבא קמא ל ע"א.

של הקהל הרחב, עוברי הדרכים. בשאר הזמן מועדף האינטרס הסביבתי על פני זה הכלכלי. על פי רב אשי, המשנה מדברת דווקא בתבן וקש שעלולים לגרום להחלקה, אבל זבל ממש, שהוא פחות מחליק, מותר להוציא לרשות הרבים.¹⁰³ כתשובתו של רב אשי אנו רואים חלוקה פנימית בתוך השיקולים הסביבתיים בין סכנה למטרד. רב אשי מוכן להתפשר על בעיית המטרד שהיא משנית לשיקול הכלכלי, אך השיקול הכלכלי נדחה מפני הסכנה. הפוסקים מביאים את רב נחמן וגם את רב אשי להלכה, כלומר, הם מתחשבים בצורה משמעותית ביותר באינטרס הסביבתי, ומתירים לבעל השדה רק להוציא את זבלו בשעת הוצאת זבלים, כיוון שאז ההפסד שעשוי להיגרם לו חמור במיוחד.¹⁰⁴ שוב, במונחים עכשוויים זו דוגמה טיפוסית לדרך שבה ההלכה עורכת איזון של אינטרסים כלכליים וסביבתיים מנוגדים.

כלכלה ומפגעי ריח

מקרה דומה נדון גם במסכת בבא מציעא. על פי המשנה שם, מותר לבעל שדה להוציא את הזבל של בהמותיו לרשות הרבים כדי שישתבח על ידי דריכתם של העוברים והשבים.¹⁰⁵ לזבל אורגני היה ערך כלכלי משמעותי ביותר כדשן בחברה החקלאית הקדומה. עולה מן הגמרא, כי במקרה זה בני אדם אמורים לסבול את ריחו הרע. במונחים עכשוויים — האינטרסים הכלכליים עולים על אלה הסביבתיים.

מצד שני המשנה במסכת בבא בתרא אומרת: "מרחיקין את הנבילות ואת הקבורות ואת הבורסקי מן העיר חמשים אמה"¹⁰⁶ וכל זאת מפני ריחם הרע. כאן גובר האלמנט הסביבתי של הרחוקת מפגע הריח, על האלמנט הכלכלי. על ידי השוואה מעמיקה יותר בין המקרים ניתן לפתח מדיניות ציבורית הקובעת באילו תנאים צריך לסבול מפגעי ריח, ובאילו לא.

טיפול במפגעים סביבתיים

צבי אילני מנתח את הטיפול במטרדים אקולוגיים בספרות ההלכה והשו"ת ומשווה אותה עם תיאוריות כלכליות מודרניות. הוא בודק ומגלה כי הגישה של אינטרנליזציה של השפעות חיצוניות (externalities) הופעלה בהלכה, אף כי המונחים היו כמוכפן שונים. הוא מביא בין היתר דוגמה: אדם הסובל ממטרד, כגון זיהום אויר, הנגרם על ידי שכן, יכול למכור לו את הזכות לקיים את המטרד.¹⁰⁷ שיקולים שונים ישפיעו על ההכרעה כיצד לטפל במפגע סביבתי מסוים. האם יש אלטרנטיבה סבירה לבעל המפגע? במקרים בהם פרנסתו תלויה בכך, ואין לו אפשרות

103 ראה רש"י שם, דיבור המתחיל "משרקי".

104 רמב"ם הלכות נזקי ממון פרק יג הלכה יד-טו; שלחן ערוך חושן משפט סימן תיד סעיף א-ב. ראה שם בהגהות הרמ"א, המחיר לגרום נזק סביבתי לטווח קצר — כגון שפיכת מים. דבריו אנו רואים שוב את ההבחנה בין סכנה — מים נקיים, לבין סכנה המהווה גם מטרד — מים סרוחים.

105 בבלי בבא מציעא ק"ח ע"ב.

106 משנה, בבא בתרא פרק ב משנה ט.

107 צבי אילני, "שיקולי יעילות בטיפול במטרדים אקולוגיים בספרות ההלכה בהשוואה עם תיאוריות כלכליות מודרניות", שנתון המשפט העברי, טז-יז (1990), עמ' 42.

לעבוד במקום אחר, יצטרך שכנו הנפגע להשלים עם זה — כך במקרה של בעל ריחיים, או נפח המכה בפטישו וגורם למפגע רעש.¹⁰⁸ גם שיקולים כלליים כגון יישובו של עולם ויישוב ארץ-ישראל יקבעו לעתים על מי תוטל ההגבלה: כך במקרה שבו אדם תובע מחברו לקצוץ עץ הפוגע בכור מים ברשותו, יש יתרון לבעל העץ.¹⁰⁹ מול זה, ישנם מטרדים שאין אפשרות להעביר את הזכות לקיים אותם. כך לגבי מטרדים המזיקים לבריאות, מטרדים הגורמים צער מיוחד לגוף ומטרדים הפוגעים בציבור.¹¹⁰

חומרים מסוכנים בנח

הגמרא מתייחסת גם למקרים שהיינו מכנים היום "טיפול בחומרים מסוכנים פוטנציאליים". טיפול כזה דורש דרגה מסוימת של "ניהול סיכונים", המלווה בפירות ערכם של חומרים אלה.

דוגמה לכך הוא הדיון בטיפול הנכון במים, שמן או יין שעמדו מגולים זמן רב. בימי התלמוד קיים היה חשש לכך שנחש הטיל בהם את ארסו. ההלכה פועלת על פי מה שהיינו מכנים היום "עקרון הזהירות" (Precautionary Principle): "מים שנתגלו — הרי זה לא ישפכם ברשות הרבים, ולא יגבל בהן את השיט, ולא ירבץ בן את הבית, ולא ישקה מהם את בהמתו ולא בהמת חברו".¹¹¹ במקום אחר אומרת הגמרא כי ניתן להשקות חתול במים מגולים, ורש"י מסביר זאת בכך שחתול אוכל גם נחשים ועל כן איננו ניזוק מארסם.¹¹²

אלמנט נוסף של סיכון סביבתי שנדון במשנה הוא איסור למכור חיות פרא מכיוון שהן מהוות סכנה לציבור. דין זה כולל דובים ואריות.¹¹³ היבטים רבים אחרים של יחסי גומלין בין נושאים כלכליים וסביבתיים נדונים בגמרא. למשל, התקנה האוסרת גידול בהמה דקה בארץ ישראל בגלל הנוק שהיא גורמת לגידולים. הפוסקים חלוקים באיזו מידה חלה התקנה הזו בימינו.¹¹⁴

זרמים ביהדות

לזרמים שונים ביהדות התייחסויות מגוונות כלפי הסביבה. ניתוח נושא זה הופך באופן חלקי לנושא ההיסטוריה הסביבתית היהודית, וחושף את ההבדלים בין צורות החשיבה הדתית, הלאומית והתרבותית. כך בימי קדם, התבודדותם של האיסיים במדבר, הסגפנות שלהם והשימוש התכוף במקוואות מביעים את גישתם הייחודית לסביבה. במאות האחרונות יש הכול בין הגישה הסביבתית של החסידות לבין גישתם של המתנגדים. אלמנטים רבים בהיסטוריה של החסידות רומזים לכך שרצוי לבחון אותה

108 ראה שם, עמ' 61.

109 ראה שם, עמ' 46 ועמ' 59.

110 ראה שם, עמ' 78-81.

111 בכלי בכא קמא קטו ע"ב. ראה גם משנה, תרומות פרק ח משנה ד.

112 בכלי שבת קכח ע"ב.

113 בכלי עבודה זרה טז ע"א.

114 ראה נחום רקובר, איכות הסביבה — היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים, ספרית המשפט

העברי: ירושלים תשנ"ד, נספח א, עמוד 111 והלאה.

מהזווית הסביבתית. בסיפורים על מנהיגים חסידיים אנו מוצאים דאגה רבה לטבע על חלקיו השונים. היבט נוסף לניתוח הוא ההתבודדות בטבע של מייסד החסידות הבעל שם טוב, ונינו – ר' נחמן מברסלב.¹¹⁵

בימינו אנו, יש לקהילות החרדיות גישה ייחודית כלפי הסביבה. היות שלא נערך בעניין מחקר סוציולוגי – האינטרפרטציות הן בעיקר ספקולטיביות.¹¹⁶ קבוצה דתית אחרת בעלת גישה ייחודית היא הקיבוץ הדתי. אריה פישמן, שחקר נושא זה, מדגיש כי בעשורים הראשונים לקיומו של הקיבוץ הדתי היתה לו זיקה דרמטמטית לקרקע. במשך השבוע ניסו חבריו לנצל אותה באופן מקסימאלי, בשבת הם הדגישו את היותה חלק מהבריאה האלוקית והעריכו את יופייה. החלוצים הדתיים הרגישו כי על ידי עבודתם במשך ימות החול, הם השתתפו בהשלמת הסדר הקוסמי.¹¹⁷

נושא חשוב אחר הוא הבדל הגישות כלפי המסורת היהודית-סביבתית בין יהודים אמריקאים לישראלים. הגישה הישראלית שמה את הדגש על הניתוח השיטתי של טקסטים יהודיים קלאסיים ומסיקה את מסקנותיה מהם. דבר זה נובע מכך שמבין המעטים החוקרים נושא זה בארץ, הדתיים הם הרוב. בארצות הברית ישנו מספר גדול יותר יחסית של כותבים על יהדות ואיכות הסביבה. גישתם חופשית יותר, כאשר שימוש סלקטיבי ומוגבל במקורות היהדות משרת לעתים קרובות את דעותיו האישיות של הכותב.¹¹⁸

אישים

לצד השאלות המחקריות התמטיות, ראוי לבצר מקום גם למחקר מפורט של התייחסות אישים יהודים בולטים כלפי הסביבה. ביניהם, כמוכך, הוגי דעות חשובים כמו הרב קוק ואברהם יהושע השל, עליהם נרחיב את הדיבור להלן, אך גם של אישים שלא היינו מגדירים "הוגי דעות" כמו הרצל וסופרים שונים.¹¹⁹

הוגים יהודיים מודרניים דנו בשאלת היחס בין האדם והטבע. מספר חוקרים ניתחו את יחסו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק לכן. אחד מחוקרי משנתו, צבי ירון, כותב: "הטבע של הרב היא ביסוד משנתו בדבר היחס של הנס אל הטבע. הוא סבור שהסיבתיות של הטבע אינה מתבטלת על-ידי הנסים אלא הנסים מאירים את החוקיות האלהית המכוונת את הטבע". ירון מוסיף שעל-פי גישה זו, התפילה מקשרת את חיי הרוח והקדש עם החיים הטבעיים.¹²⁰

- Manfred Gerstenfeld & Netanel Lederberg, "Nature and the Environment in the Hassidic Sources", *Jewish Environmental Perspectives* no. 5, October 2002 115
- Manfred Gerstenfeld & Avraham Wylter, "The Ultra-Orthodox Community and Environmental Issues", *Jerusalem Letter* No. 415, October 1, 1999 116
- Aryei Fishman, *Judaism and Modernization on the Religious Kibbutz*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992 117
- פרופ' ברון טיילור, עורך האנציקלופדיה לדת וטבע, ואחד החוקרים המובילים בתחום הדת והסביבה הווה דעתו על כך במכתב פרטי לכותב במלים אלה: "חלק ניכר מתוך מה שנכתב בתחום זה, מקורו במלומדים יהודים באמריקה. אשר... דומה שיש חשיבות פחותה בעיניהם למסורת, מאשר לכפיית הסביבתנות העכשווית עליה". 118
- Manfred Gerstenfeld, "Jewish Environmental Studies: A New Field", *Jewish Political Studies Review*, Vol. 13 numbers 1-2, Spring 2001, pp. 3-62 119
- צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ההסתדרות הציונית, ירושלים תשל"ד, עמ' 116-117. 120

בנימין איש-שלום מגדיר את הפילוסופיה של הרב קוק כך: "כאשר אנחנו מדברים על טבע, לא צריך לייחס לו מהות קבועה ומוגדרת לכשעצמה... על פי השקפה זו, הטבע, על כל ממדיו, כולל אלה הרוחניים והחומריים, הקוסמיים והתרבותיים-היסטוריים, הוא תהליך של התגלות האל בעולם, והאדם נתפס כפסגה שלו, הביטוי הגבוה ביותר של תהליך אלוּקִי-קוסמי-טבעי חיובי ואופטימי זה".¹²¹

על-פי נחום רקובר, דעותיו של הרב קוק על יחסו של האדם אל הטבע ניתנות להבחן מזוויות שונות. למשל, התאמתם של חיי האדם לדרכו של הטבע היא אתגר ראוי לשמו בין לפרט ובין למין האנושי בכללותו; אולם תהליך זה איננו אמור להתרחש על חשבונם של אידאלים חשובים יותר, כלימוד תורה. רמתו המוסרית של האדם וגישתו לטבע צריכות להיות בהתאם.¹²²

אברהם יהושע השל

אדוארד ק' קפלן, בסכמו את הערכתו על-אודות דעותיו של אברהם יהושע השל על הטבע, כותב שהאחרון "מדגיש כי המהות האלהית אינה זהה לטבע, יחד עם דגש שווה על כך שהשכינה, נוכחותו של האל בגלות, נשארת בתוך העולם".¹²³ קפלן מוסיף כי השל "כולל בכוונה את הטבע בהבנתו את הדאגה האלהית. עולם החי יקר לאל. פסילתו המפורטת של השל את הפנתאיזם, מאירה שוב את היותו של האל ראשון במעלה ואת אחריותו של המין האנושי".¹²⁴

על פי מרק סוּטליץ, השל היה סבור כי "בעולם הנשלט על ידי מוסר תועלתני, מתמסמסת היכולת לחוש פליאה. אין די זמן להערכה והערצה, שכן ערכה של התועלת עולה על כל הזיקות שלנו, כולל על אלה עם השכנים והקהילה. על ידי רדוקציה של העולם למכשיר, אנו מאבדים את ערכנו שלנו, והופכים למכשירים יצרניים. בסופו של דבר, אנו מתייחסים לאחרים כמכשירים יצרניים דומים".¹²⁵

בעשורים האחרונים, הוגים יהודים כמו סטיון שווארצשילד ומיכאל וישוגרוד, הביעו את דעתם שיש מתחים בסיסיים בין היהדות והטבע.¹²⁶ משה סוקול מסיק אמנם ש"היהדות אינה שוללת עצים או פרחים מצד עצמם, ואיננה עומדת בניגוד לטבע כשלעצמו. לדבר

121 בנימין איש-שלום, "The Concept of Nature in the Thought of Rav Kook", מאמר רקע, כנס על יהדות ועולם הטבע, שנערך ב-22-24 לפברואר 1998, במרכז ללימודי דתות העולם שבאוניברסיטת הרווארד.

122 נחום רקובר, "יחסו של האדם לסביבה כמשנת הרב קוק", בתוך קובץ הצינונות הדתית (בעריכת שמחה רז), ירושלים: הסתדרות המזרחי 1997, עמ' 30-37.

123 Edward K. Kaplan, "Reverence and Responsibility: Abraham Joshua Heschel on Nature and the Self", מאמר רקע, כנס על יהדות והעולם הטבעי, שנערך ב-22-24 לפברואר 1998, במרכז ללימודי דתות העולם שבאוניברסיטת הרווארד, עמ' 12.

124 שם, עמ' 16.

125 Marc Swetlitz, "Living As If God Mattered: Heschel's View of Nature and Humanity", Ellen Bernstein, *Ecology and the Jewish Spirit*, Woodstock: Jewish Lights Publishing 1998, p. 245

126 ראה Steven S. Schwarzschild, "The Unnatural Jew", *Environmental Ethics*, Vol. 6, No. 4, וכן Michael Wyschogrod, "Judaism and the Sanctification of Nature", *The Melton Journal* Spring 1992, pp. 6-7

באופן פשוטי על קונפליקט בין יהדות ובין טבע הינו דבר מוטעה. תפיסתי היא שהפופולאריות של גישה זו של חשיבה באשר ליחס בין היהדות והטבע מושרשת יותר בסוציולוגיה של היהודים מאשר באמונתם.¹²⁷

אקטיביזם יהודי

נושא נוסף למחקר הוא ניתוח הפעילות הספציפית של אקטיביזם יידי סביבתי. תופעה זו מרוכזת בעיקר בחוץ לארץ, בייחוד בארצות הברית, והיא מאפיינת חוגים שברובם אינם אורתודוקסיים. בארץ יש פעילות דתית-סביבתית מוגבלת. אחת מהדוגמאות להתארגנות כזו מצויה בשכונת הר-נוף בירושלים, בין היתר בכית המדרש "תורת חיים".¹²⁸ הדתף המניע אקטיביסטים סביבתיים-יהודים, האופן בו הם פועלים והיחס בין רגישותם היהודית והסביבתית מהווים נושא למחקר סוציולוגי.

היהדות והעולם החיצוני

תחום רחב אחר הוא האינטראקציה בקשר לנושאים סביבתיים בין היהדות והעולם החיצוני. לתחום זה יש היבטים רבים. היחס הכללי בין דת לאיכות הסביבה הוא תחום שההתעניינות בו הולכת וגדלה. האו"ם משתדל לגייס את מעורבות הדתות השונות לפעולה למען הגנת איכות הסביבה.¹²⁹ מטבע הדברים, מביא העניין הגדל לניתוח השוואתי של גישות הדתות השונות לנושאים סביבתיים. כמו כן, מוזמנים יהודים לעתים תכופות יותר לנקוט עמדות משותפות עם דתות אחרות בתחום זה. הצעות אלה מייחסות לעתים קרובות קדושה לטבע, באופן הנוגד במפורש את עמדת היהדות.

הרב נחום לם ביקר את הנוהג "לגייס את המקרא כבעל ברית בלתי מסויג לסביבתנות (Environmentalism). מעשה הקסם הזה מושג על ידי אסטרטגיה בה מוכנסים רעיונותיהם של אנשי הסביבתנות לפיו של המקרא. כך, במפגש האחרון של הוועידה האקולוגית העולמית, נטען כי הטבע כולו 'קדוש'... יש משהו פגאני-קמאי בסגידה זו לאדמה; הפסוק הראשון בתורה קובע את אי היכולת להשוות בין הבורא לבריאה מייד כשהוא אומר לנו שאלוקים ברא את השמים ואת הארץ".¹³⁰

תחום רחב אחר הקשור ליחסי הגומלין עם העולם החיצוני נובע מהאשמות של גורמים לא-יהודיים שהתנ"ך מצדיק את הרס הטבע. ביניהם ידוע ההיסטוריון לין וייט (Lynn White), אשר טען כי המלים "מלאו את הארץ וכבשוה ורדו בדגת הים ובעוף השמים

127 Moshe Sokol, "What Are the Ethical Implications of Jewish Theological Conceptions of the Natural World", מאמר רקע, כנס על יהדות והעולם הטבעי, שנערך ב-22-24 לפברואר 1998, במרכז ללימודי דתות העולם שבאוניברסיטת הרווארד, עמ' 4.

128 ראה גרסטנפלד, לעיל הערה 119.

129 ראה בין היתר Libby Basset, *Earth and Faith: A Book of Reflection for Action, Interfaith Partnership for the Environment*, United Nations Environment Program (UNEP): New York, 2000.

130 Norman Lamm, "A Jewish View of the Environment and Ecology", Lecture given at the Technion, Haifa, October 7, 1996.

ובכל חיה הרמשת על הארץ" ¹³¹ מבטאות את הדואליות בין האדם והטבע, וכונתן היא כי האדם ינצל את הטבע לטובתו. למרות שהתקפותיו של וייט כוונו בעיקר כלפי הנצרות, הוא הדגיש את שורשיה היהודיים וטען כי כל דבר בבריאה מיועד לשמש את מטרתו של האדם. וייט טען כי הפגאניות ידידותית יותר לסביבה מאשר הדתות המונותיאיסטיות. ¹³² מאמרו של וייט צוטט לעתים קרובות והביא במשך השנים לתגובות ממספר כותבים יהודים. ¹³³

יש הוכחות רבות לכך שאין שחר לטענתו הפרו-פגאנית של וייט. דוד שפירא כותב כי "נראה שמתעלמים מן העובדה שכמה מהורסיו הגדולים של הטבע באו מתוך הפגאניות. האדם הפגאני סגד לכל כוחות הטבע, הטובים והרעים... מדוע תדאג הפגאניות לשמירת הטבע יותר מאשר המקרא? הכל... מצביע לכיוון ההפוך". ¹³⁴ מיכאל וישוגרוד קושר חד משמעית בין אלמנטים של הסביבתנות והפגאניות. ¹³⁵

בימינו ניכרת תחייה מסוימת של תנועות פגאניות. מדובר בעיקר בארגונים המגדירים מחדש דתות פגאניות. חלק מגופים אלה הם אנטישמיים, ורעיונותיהם מעורבבים עם רעיונות נאציים. יש כיום גם קבוצות נאו-נאציות אשר מקדמות תזות פרו-סביבתיות. ההיסטוריון ואלטר לקר מוצא קרבה מסוימת בין הנאצים לירוקים: "המפלגה הנאצית התנגדה בחריפות ל'תיעוש עיוור', 'צרכנות חומרנית', 'החברה המודרנית נטולת הנשמה' והגזמותיה של הטכנולוגיה המודרנית באופן כללי. הנאצים הדגישו תמיד את הצורך לחזור לטבע, לחיים פשוטים ובריאים יותר". ¹³⁶ בתחומים אלה נפגשים הלימודים היהודיים-סביבתיים עם לימודי האנטישמיות.

מסקנות

כאשר מועלים נושאים ומוטיבים רבים בספרות הדלה על יהדות וסביבה, יחסי הגומלין ביניהם עודם מובנים בצורה מוגבלת. רק על ידי מחקר מקיף המשולב במסגרת של תחום אחד — לימודים יהודיים-סביבתיים — תוכל להתפתח נקודת מבט כוללת ומפורטת יותר בעשורים הבאים.

לימודים יהודיים-סביבתיים הוא תחום רב פנים. נראה שפוטנציאל המחקר בו כמעט בלתי מוגבל. בשלבים המוקדמים של דיסציפלינה מתפתחת זו, אחד האתגרים הגדולים של לומדים יהיה לסדר את החומר הראשוני הרב בצורה נגישה. דבר זה יגרור ניתוח טוב יותר ופיתוח של תיאוריות מפורטות יותר.

- 131 בראשית א, כח.
Lynn White Jr., "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Science* 155, March 10, 1967, pp. 1203-1207 132
133 ראה: גרסטנפלד (לעיל הערה 6), עמ' 56.
David S. Shapiro, "God, Man and Creation", *Tradition*, 15 (1-2), Spring-Summer 1975, p. 42 134
135 ראה Michael Wyschogrod, לעיל הערה 126.
Walter Laqueur, *Germany Today: A Personal Report*, Weidenfeld and Nicolson: London 1985, p. 58 136
ראה גם גרסטנפלד (לעיל הערה 6), עמ' 76 ואילך.

מפרסומי ההוצאה

הוצאת
אוניברסיטת
בר-אילן
BAR-ILAN
UNIVERSITY
PRESS

מקראות גדולות 'הכתר'

מהדורת יסוד חדשה

מהדיר ועורך מדעי: פרופ' מנחם כהן

מהדורת מופת חדשה של 'מקראות גדולות', שמקורה במהדורת היסוד בוונציה (1524/5) אשר ייחודה בכך שבמרכזה עומד נוסח המקרא וה'מסורה' של 'כתר ארם צובה' – הוא הנוסח אשר הוגה, נוקד ונמסר בידי אהרן בן-אשר, גדול בעלי המסורה – המדויק שבכתבי היד של המקרא שנכתבו מעולם. מהדורה זו מתוקנת וכוללת ביאור בשם 'עין המסורה' המלווה את 'המסורה' על הדף; נוסח התרגומים הארמיים ופירושים מתבססים על השוואה עם מיטב כתבי היד הקיימים היום בעולם; מבחר הפירושים הנכללים במהדורה זו הינו מקיף יותר מבכל מהדורה קיימת; הפירושים מודפסים באותיות מרובעות והותקן פיסוק להקלת הקריאה ועוד חידושים להרחבת דעתנו של הקורא.

הופיעו:

- בראשית, חלק א (1997, הדפסה שנייה 2001)
- בראשית, חלק ב (1999)
- יהושע-שופטים ומבוא כללי למהדורה (1992, הדפסה רביעית 2001)
- שמואל א-ב (1993, מהדורה שלישית 1999)
- מלכים א-ב ופרקי מבוא (1995, הדפסה שלישית 2000)
- ישעיהו (1996, הדפסה שלישית 2003)
- יחזקאל (2000)
- תהלים, חלק א (2003)
- תהלים, חלק ב (2003)

למידע נוסף נא לפנות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן,

רמת-גן 52900, טל' 5318575, 03-5318401

פקס. 03-5353446